

## מכתבי קלרה, 1941–1944

(נויאמבר — גרמניה)

המכתבים הרואים אור לראשונה שלושים—שלושים ושלוש שנים לאחר כתיבתם, הגיעו לידינו בדרך מקרה לפני כשנה, זמן קצר מאוד אחרי מלחמת יום הכיפורים. קראנום בנשימה עצורה ולא הניחנו מידיו עד המכתב האחרון. מכתבים אלה מספרים לנו על שנותיהם האחרונות של אנשים שהיכרנו היטב ושקורותיהם בשנות מלחמת-העולם השניה לא נודעו לנו.

כותבת המכתבים, קלרה גרונוולד (Klara Grünwald) הייתה קרובת משפחהנו, אך כינויה בפי כול היה „דודה קלרה“. היא הייתה מורה במקצועה ושנים רבות כיהנה כמפקחת כללית על בתי-ספר וגני-ילדים, שעבדו לפי שיטה מונטסורי. בתפקיד זה הרבתה בנסייעות ובהרצאות בכל רחבי גרמניה. כשעלה היטלר לשלטון נשללו ממנה כל רשיונותיה. מאחר וקלרה לא נישאה מעולם, מצאה אהבתה הרבה לילדים את ביטויה בטיפול אישי בילדים רבים, מחוץ למסגרות בתי-הספר. בדרך זו גם נקשרו קשריה העזים עם משפחת מרתין גרוון, שאשתו פרטל הייתה אחת מילדיה המאומצים.

נמצאים בארץ אנשים רבים, שאת צעדיהם הראשונים כחקלאות ובכל עבודות הספים עשו, כמובן, תחת הדרכתו המסורה של תזוג גרוון. יתכן ויהיו ביניהם רבים שיזכרו את גישתו התקיפה של מרתין כלפי „הילדים המפונקים“, כפי שהיינו אז, ואת דרישותיו הנמרצות למוסר-עבודה — אך כיום, ללא ספק, יודעים הם להעריך אל גכון, עד כמה קל בכך על השתלבותנו בחיי העבודה כאן בארץ. באותן שנות הכשרה העניק לנו מרתין את הקשר לאדמה, לחי ולצומח, ובראש וראשונה הרגלי-עבודה נכונים ומועילים, שעמדו לנו לאורך כל חייו.

מרתין גרוון למד בשנות ה-20 המאוחרות במכללת דאלהם (Dahlem) והיה אז אחד היהודים הספורים בגרמניה שרכשו את דיפלומת האגרונום. מכאן גם קשריו

הרכים עם חבריו ללימודים הנוצרים, קשרים שהיו לו לעור רב, כפי שמסופר במכתבים, עד שנת 1944.

החל משנת 1934 ניהלו מרתין וברטל את חוות ההכשרה וינקל (Gut Winkel), בקירבת ברלין, ומשם עברו ב־1939 לחוות נויאנדורף (Neuedorf). בשנת 1937 התמנה מרתין אחראי על כל חוות ההכשרה בגרמניה כנציג של Reichsvertretung Deutscher Juden. בתפקידו זה הצליח מאוד.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939, נמסר קשר המכתבים עמו ורק המכתבים הרצופים דלדלו, שכתבה קלרה גרונוולד אל ידידתה הנוצרית, מרגריטה לסמונד, גילו לנו על קיומה של חוות נויאנדורף עד שנת 1944, ונתנו לנו תיאור חי כיצד התנהלו בה החיים בשנות המלחמה הללו.

קלרה גרונוולד, מרתין וברטל גרוון, וכמוהם גם בנותיהם הקטנות, דות ומרים, מצאו את מותם במחנות ההשמדה.

המכתבים לא זו בלבד יזהביאו לנו מידע מהימן על האנשים שהוכרנו ואהבנו, הם אף הרשימונו מאוד, בכוח עמידתם של כותביהם בחבאי החיים הקשים שנכפו עליהם ותרדך בה המשיכו לפעול לטובת כל היהודים הצעירים שמצאו את דרכם אליהם. על אף היגון החוקף אותנו לזכר קרבנות השואה, הם שימשו לנו עידוד ומופת וכימים וכחודשים הקשים שלאחר מלחמת יום הכיפורים, כשהבנים עוד היו בשירות צה"ל, באו ללמדנו מהי עמידה איתנה בעתים של לחץ ושל סכנות מלחמה, המתפקות במופת, הושטת עזרה לגולת — ומעל הכל: החשיבות בהמשכת אורח חיים הקינים, ככל שניתן, ללא ליאות וללא יאוש.

חיים ואסתר גיאירון

(Heinz und Hilde Grünwald בעבר)

## מרתין גרסון

(מהוד ספר הזכרון... זקופות יוסה באברודי)

מרתין גרסון נולד ב־15 במרס 1902 בצ'רניקאו (מהוו פוזנן), כילד שלישי מתוך ששת ילדיו של המורה אדולף גרסון. הוא התחנך לא הרחק ממקום מגוריהם המאוחר יותר של הוריו (פילדנה) וסיים את לימודיו בגימנסיה באוסטרבה. האחרונה שהיתה סמוכה לבית הוריו עוררה כבר בגרסון הצעיר את העניין בחקלאות ובגננות. לאחר סיום לימודיו ב־1917 התחיל לימודיו בבית הספר היהודי

לגגנות אהלם עלייד האנובר, שם השתלם ביסודות המעשיים של מטעי פרי וגידול ירקות בשדה, שם השפיע עליו במיוחד המנהל היהודי אלברט וילברברג, עד כי הגיע להכרה בדבר הצורך בהסבת מקצוע בין היהודים החיים בגרמניה. לאחר בחינה מקצועית בשנת 1930 מטעם משרד החקלאות בהאנובר הטילו עליו לנהל את משתלת העצים של חברת פניקה ושות' בדליצש (מחוז סאכסוניה). מאוחר יותר עבר להתמחות במשק החקלאי של מפעלי נחושת ופליו הירש בע"מ, פינוב עלייד אברסואלדה. החל בשנת 1934 פעל כמפקח במשק הנסידי שבאחוזה הממשלתית ברנקלאו, עלייד ברלין, המשק הזה התנהל על-פי הנחיותיו של פרופסור ד"ר פרנץ אופנהיימר.

ב־1927 התחיל גרסון את לימודיו במכון להוראה ומחקר הגגנות בברלין־דאהלם, ובבית הספר הגבוה לחקלאות בברלין. שם עמד בבחינה חקלאי מוסמך, בתוכו "על השפעת יחסי העבודה לגבי ארגון ומינהל במשקים חקלאיים".

לאחר תום לימודיו עבד בתחילה כמורה מקצועי בבית הספר לגגנות אהלם עלייד האנובר. מאוחר יותר נתמנה למנהל פנימי במשתלות האובר בדרסדן־טולקביץ. אחרי כן התחילה עבודתו שהפכה להיות יעודו בחיים ומסרעת, על פי בחירתו.

בסתיו 1930 הוא ייסד את היישוב החקלאי היהודי השיתופי הראשון בגרמניה גלוב עלייד קוטבוס, חקלאות יהודית בע"מ ברלין, למען הסבת מקצוע ליהודים בעלי מקצועות צירוניים. בהנהלתו של גרסון תוכנן המשק על פי עקרונות פרנץ אופנהיימר, ארגון היישוב והשיווק היו על בסיס קואופרטיבי, הייתה הכנה של יחידות חקלאיות מצוידות שעבדו ברווחיות, וניתנה תדרכה מעשית ועיונית לכוחות העבודה. בביצוע משימתו החד מרתין גרסון בדרכים חדשות לחלוטין בתצלחה כזאת, עד שאף המומחים הבקורתיים ממשרד החקלאות למחוז ברנדנבורג ציינוהו כיצא מן הכלל וראוי לשמש מופת.

כאשר הועברו היהודים מבעלותם על היישוב לאחר תפיסת השלטון עליידי הנאצים, נסע גרסון לארץ ישראל. אולם לא עלה בידו להקים שם יישוב קואופרטיבי לפי אותם עקרונות היסוד. (מתישבים בודדים מגרמניה־גלוב חיים עד היום בישראל).

כאשר התעורר הצורך בהקמת מרכזים להכשרה ולהסבת מקצוע ליהודים, בשל נסיבות החיים בגרמניה, קיבל על עצמו גרסון בתחילה את הנהלת האחוזה וינקל עלייד פירסטנאולדה־שפריי, שהיתה בבעלות יהודית (שוקן), ופיתח אותה להסבת מקצוע עבור כ־100 מתלמידים. מאז 1930 עזרה בידו רעייתו ברטל לבית הלמגרין, שלמדה גגנות באהלם והיתה אדריכלית־גנים מוסמכת מהמכון הממלכתי לגגנות בפילניץ. לאחר מכן הוקמו נקודות הכשרה נוספות באזורים שונים של גרמניה, מטעם המחלקה להכשרה והסבה מקצועית. נוסף לפעילותו באחוזה וינקל נטל על עצמו גרסון גם את הפיקוח על כל מקומות ההכשרה החקלאית בגרמניה.

ב־19 ביוני 1941 נאלצו למסור את וינקל לידי השלטונות, ואז הועבר מרכז ההכשרה הזה אל לאנדברק גוואנדורף. למרות כל התנכלויות השלטון הצליח

להמשיך בעבודה בנויאנדורף וגם בבלנדורף הסמוכה עד 1943. אולם גם בנויאנדורף ניבעו פרצות בין אנשי עלידי השילוחים, עד שהישוב „תתרוקן” ביום 5 ביוני 1943 לחלוטין.

שילוחם של שארית התושבים, כ־80 במספר, נעשה עד ברלין בקרון שמור של רכבת־פרברים. בתחנת הרכבת העירונית „בורסה” התחיל מצעד אנשי נויאנדורף, עם משמר הגסטאפו, דרך רחובות ברלין עד למקום הריכוז ברחוב האמבורג הגדול.

ב־16 ביוני נשלח גרסון עם בני ביתו, בטרנספורט מס' 91, למחנה טרזין, שם ניהל עבודה חקלאית, אשר יכולה שימש בעיקר לאספקה של אנשי הגסטאפו. כאשר נלקחו באוקטובר 1944 עובדים שלו כביכול לעבודה באושוויץ (ולמעשה להשמדה) לא הניח להם לנסוע בלעדיו. הוא הצטרף אליהם. עדי ראייה מסרו, כי הפרידו אותו מהם מיד בהגיעם לאושוויץ. הוא היה בן 42, כאשר מצא את מותו בחררי הגאז. אשתו ובנותיו רות וטרים נסעו אחריו לאושוויץ כעבור ארבעה שבועות.

בחדר עבודתו בנויאנדורף התנוססה סיסמתו:

לפעמים, אלי, תן לי לרשוב,  
למען לא אשמן ולא אבעט.  
ותן אויבים לי אחד־אחד,  
בקרב יישמר כושרי הטוב.

בתוך סביבה עויינת שמר על אומץ אישי ורזה איתנה, והיה מושגת לאנשים נואשים שהיו נתונים למרותו, כפי שכתב אליו ליאו בק בשנת 1941.

(תרגמה: דפורה רוטאיון)

# מכתביה של קלרה גרונוואלד אל ידידתה מרגרית למונד

ידידתי, קירתי, 20.10.1941

אלפי תודות על מכתבך. אולי נתראה עוד פעם, אבל אולי הכל יתרחש כבר בשבוע הזה. הכל תלוי בקבוצה שמשתייכים אליה, הראשונה כבר יצאה, אני כותבת בבית הדואר, בשעת המתנה לשיחת טלפון סמרתין, הוא מטלפן כעת יום־יום, הרף הפצרוני כי אין צורך בכך. ילדי [הכוונה לילדים שבטיפול] מטורפים לחלוטין מרוב פחד שיפרידו בינינו. הם מוכנים לשאת בכל, וגם יודעים כמה המדובר, ובלבד שלא להיפרד.

הגשתי בקשת־העברה לחוות נויאנדורף. הסיכויים להיענות קלושים ביותר. אם בכל זאת אוכל בהסכמתם, יהיה בכך סימן, שנותר לי עוד זמן מה, ואולי באמת נתראה בסוף חודש זה.

... אתמול בערב ביקר אצלי מר ומסר שהפעולה נפסקת, לפחות למספר ימים. הברות־תעשייה גדולות מתנגדות לשחרר את עובדיהן היהודים, על כן מתפשים אחרי צורה אחרת. כמה איום, אם אנו נזכר לגורל אחר מאשר האומללים שכבר הוגלו ויצטרכו לשאת את כל נטל הסבל לבדם. נמצאת ביניהם גם פסנתרנית מפורסמת, שאף כתבה ספר נפלא; נפש אצילה ועדינה שעלולה להישרב. באיזה תקופה פראית אנו חיים!

מסרו לי מאת ה"קינדראוסוואנדורף" שאנה זילברמן הקטנה יצאה בדרכה לאמריקה דרך קולומביה ב־10.10. במובן שמחנו מאוד, וכבר כתבתי לכל מכריה שלא ינסו להתקשר עמה במישרין. אמצא כתובת־ביניים שתעביר את המכתבים אליה. אם יוותרו לי עוד מספר ימים, כפי שאפשר לקוות כרגע, אוכל לסדר עוד דברים רבים.

את הספר „מתילדה ורדה" קראתי אתמול בשעת הפסקת הצהריים ונהניתי מאוד. כולם שאלו, האם כל כך טוב ישנתי שהסמק עלה בלחי.

כל טוב לך!

שלד קלרה

ידידתי היקרה! נויאנדורף 27.12.41

איוו הפתעה נעימה גרמת לנו טוב! כולם קיבלו חלק ועוד נותר, השמחה היתה רבה! את השארית נשמור לברסל שמוה שבוע נמצאת בברלין, עסוקה בארגוני מחדש של מעון, שהיה במצב רע. כעת מצטרפת מנהלת חדשה וצריך להדריך אותה בצעדיה הראשונים.

\* הנדסס בתוך סוגריים מרובעים — הערות המרגרית.

— אם תבואי אלינו בשבת הקרובה, עליך לקחת את רכבת השעה 9 לארקנר. נפגוש אותך בתחנה. תסוּתִי שיִשְׁרֹר אז אותו מוג'האוור הנחרד והשמש תזרח על הנוף המרשלג, כמו צתה.

— מכתבך הקודם כבר אינו קיים. במנהגי אני קורעת כל סכתב שעניתי עליו, בשל חוסר מקום, וכאן על אחת פי כמה וכמה שורר מחסור במקום, על כן, אם יסכחתי דבר מה, אנא הוכיחי לי — ואענה מייד.

דברי ה.מונג דו"י. "סכתבת לי ושישמעתי עליהם בפעם הראשונה, דברי אמת הם, ואת צודקת שהיה טוב לו אנשים רבים ככל האפשר היו מאזינים לדברים אלו. אך אין רבים המסוגלים לכך, כיוון שלא הורגלו בימי ילדותם, כשנפשם עוד היתה פתוחה ונוחה לקליטת רשמים. להאזין למחשבות נועם כאלה, לפעמים יש חודמנות לפעילות סוציאלית עצמית בגיל זה. בית ההורים הופך את הילדים לנקודת מוקד של עולמם, ובית־הספר שם את הדגש על פיתוח האמביציה, חכונה שאינה מיטיבה עם האדם. רק בבתי העניים יש לילד חובות סוציאליות, עליו לסייע להוריו סיוע ממשי, עליו לדאוג לאחריו הצעירים בפועל, ועליו להביא קרבנות מוחשיים; לכן כמבוגרים התנהגותם יותר סוציאלית ויותר מיטיבה מאשר של אלה שנהגו מילדות קלה ונוחה. האם סיפרתי לך פעם על ניסיונותי בבתי־הספר ובגני־הילדים בשיטת סונטסורי? השתדלתי ליצור תנאים התורבים עזרה הדדית וחיים סוציאלים בצורה טבעית. אולם דבר זה מתאפשר רק כשמספר רב של ילדים חיים יחדיו, כעת יש לי רק השניים שלנו [שתי בנות מטפחת גרוון] בטיפולי. רות, בת העשר, ומרים, בת שמונה, רות חלתה במחלת החצבת וסוככת בחדר החולים. שתי בנות נוספות, אחת בת שמונה והשניה בת ארבע, שצריכות היו להגיע אלינו, נשארו לכן בינתיים אצל הוריהן, עד שתחלוף תקופת הדגירה של החצבת. אני מצפה בשמחת לזמן שהקבוצה שלי תגדל, כי החיים המשותפים ייטיבו לכולנו.

כולם שולחים לך ד"ש ושמחים לקראת ביקורך

שלך קלרה

מרגריתת יקירת,

גויאנדורף 12.1.42

כולנו שמחים לביקורך, אם לא נשמע ממך דבר נוסף, נפגוש אותך בתחנה ארקנר אחרי קבלת מכתב מאחי. אמנם הוא נחלש מאוד [היה בן 93] וכוחותיו אינם מספיקים לו אלא לעבור מן המיטה אל המרסה, — צדקת בכל אשר אמרת על חיים צעירים וזקנים, ובחקופתנו הקשה בפרט, — ואף־על־פירכן אנו שמחים על המשך החיים של אדם אהוב וקרוב.

כאן נמצאים כעת קרוב ל־200 אנשים. לאחדים יש די צורכם, לאחרים אין. אולם קשה לדעת מה יהיו הצרכים. יש לנו מחסן־בגדים וממנו מחלקים לכל נצרך. המשטרה הגרמנית אוספת כעת את כל הפרוות וכל המלבושים הרפודים פרוות, גם כובעים של פרוות־כבש, אחרי־כן נראה מה יישאר. מרתין חושב שיהיה צורך דחוף בכספות חמות וכובעים חמים וכמיוחד בגרביים חמים.

לדאבוני אין אחי כאן תנ"ך, אך מרתין תבטיח להביא אחד מנסיעתו הקרובה, או אקרא את הסטוק שכתבת עליה. יש לי בקשה אליך, אני אהבת לספר לילדים מסיפורי התנ"ך, אך איני זוכרת אותם היטב. אולי תוכלי לשלוח לי את סיפורי אואריכך, שהם הקרובים ביותר למקור.

רוח שלנו הבריאה מן החצבת ויש לנו כעת חמישה ילדים בבית. יש לנו קשיים בהשגת רשיון-הוראה, בלי כל קשר לגירותי. הוראה פרטית של סורים יהודים אסורה.

את צודקת, כמובן, שהחוש לאהבת האדם והעמנויות לעזרה הדדית הם תכונות מלידה, אצל האחד יותר מפותחות ואצל השני פחות. אך גם הרקע הסוציאלי קובע הרבה, לא הסביבה הרחבה אלא הרקע המשפחתי, המעמדי דרישות, מפתח את החושים הסוציאליים הרבה יותר מאשר הבית שאין בו דרישות כאלה.

ברטל שוב כאן. היא הצליחה להסדיר את העניינים במעון והכניסה את הטבתית החדשה לעבודה. כעת מקווים שהמצב שם ישתפר. מעונות שכאלה צריכים שיתנהלו ברוח טובה, כפי שאת כותבת על המעון במוינכן. רק כך יש בו כדי סיוע, אחרת רק סבל — לתושביו.

את פריטות השלום שלך עדיין לא יכולתי למסור לד"ר לינדברג. בשני ביקוריו האחרונים הוא היה כה דחוק בזמן, שלא הגענו לידי שיחה קצרה בצריפי.

כל טוב לך ולמשפחתך

שלך קלרה

ידידתי היקרה,

23.1.1942

מאחוריך מאורעות וימים מלאי עבודה וכולנו תבנינו את הסיבה לדחיית ביקורך. חיינו מצטערים לו לכל המתח הרב הוספת עוד את הנסיעה הלא כל כך נוחה אלינו. כה מורגלים אנו שהעניינים אינם מסתדרים לפי המתוכנן, עד שדחיית דבר הגורם לנו שמחה אך מגבירה שמחה זו — והצפייה של כולנו נמשכת. באמת יהיה זה לטובה אם תבואי בימים פחות קרים. כעת אצלנו 20 מעלות מתחת לאפס, ובבוקר בתוך החדרים 3 מעלות מתחת לאפס, כיוון שהקור חודר בעד קרשי העץ לאחר שמכבים את התנורים. בבית-הורי חסיקו תנור-חימום בחדר אחד בלבד, כך שכיום אין זה מפריע לי כלל לשבור בבוקר את שכבת הקרח הדקה ולרחוץ במר הקרח את כל גופי. זה מזכיר לי את ימי ילדותי, אף-על-פי שהרי במשך עשרים וחמש השנים האחרונות התגוררתי בדירה מוסקת בהסקה מרכזית. — חברתי שוכבת עם שפעת קלה, לשתתנו תורשה לקום כבר מחר, אך בין האחרים יש מקרים רבים של שפעת יותר קשה. סבורתני שאני כה חזקה בגוף ובנפש הדעות ליטריילדותי הקשים — ובכל זאת מאושרים, אך מרתיעה אותי המחשבה על אלה שכעת צריכים לסבול בקור של ארבעים מעלות מתחת לאפס, מידחת קור כאלה פשוט לא תתוארגה עבורנו. מדי יום ביומו אנו משוחחים על כל האנשים המוכרים לנו, וגם על הרבים שאת שמותיהם איננו מכירים ושהם בכל זאת קשורים עם כולנו ליחידה אחת. מעולם לא חשתי את מובנו המלא של הפתגם ההודי: „האחר הוא אתה“, כמו בעת

ו. איזו טעות איומה סמונה במחשבה שאדם יוכל להרע לזולתו מבלי לגרום סבל לעצמו. אין מיטרה יותר ברורה ומוחאמת למציאותנו מאשר: „סלח להם, אלהים, כי אינם יודעים את אשר הם עושים“ — כלומר, מה הם מעוללים לעצמם. — והסובלים, שלא עשו כל דבר רע או לא צודק, אף לא שגו מעולם? אם יתגברו על הסבל ויחיו, אוכל לראות בכך משמעות. כולנו יודעים שהסבל חיוק וחישל אותנו, גרם לנו להבין את הזולת ולחוש לעזרתו, ממש העשיר אותנו. אולם הסבל שמסתיים רק עם המוות? ... זו נשארה לדידי בעיה ללא פתרון. אני מאחלת לכולכם כל טוב לקראת עבודתכם ושולחת ד"ש לקאטי, אווה, הרמן ומרתה.

באהבה  
שלך קלרה

ידידתי הטובה, 5.3.1942

היום רק דרישת שלום קצרה, בעיקר כדי לאשר ולהודות לך על המתנה שהביא לנו ד"ר לינדנברג. לפי שעה אין לנו צורך דחוף בה ואנו נשמור עליה לשעת הדחק. כי מוטב להשתמש בה אז מאשר לבזבז כסף רק לשם הקלה. — בפעם הקודמת לא כתבתי לך על השירים היפים ששלחת לי. ואם היכרת את האשה? הייתי רוצה להכירה. השירים מבטאים תחושה כה עדינה וחשיבה עמוקה! והיא שולטת בשפת האם במידה כה נפלאה כממשיך נאה! התגייסו ידיעות ממנה? לנו הגיעו ידיעות מסיונות מריגה, המספרות בעיקר על הקשיים בהליכה לעבודה — שישת עד שנים עשר ק"מ מדי יום, אך אין בהן צליל של יאוש.

חילדים שלנו כעת בלי חום ואני מקווה שיהווו אלי במהרה.  
דרישת שלום חמה  
שלך קלרה

מכתב של מרתין גרוון לנכדת למנוח

גברתי הנכבדה, 3.4.1942

בקיצור, תודותינו הלבביות על משלוחיך! הצורך בחומר ההרכבה בכללו הוא 360 סמ"ק, אך כל משלוח חלקי תהיה בו מן הברכה. אנא מסרי לנו את המחיר, האמצעים ישנם. — דודה קלרה וחברתה מסתגלות יפה למקום פעילותן החדש. משתגיע עונת האביב גם תרגשנה את עצמן בטוב. מבחינת הבריאות, שלומי ושלוש אשתי טוב. אני נמצא הרבה מאוד בדרכים, וזה מאמץ לא קטן, אך מבחינה כללית זו עבודה מעילה ומספקת. בשבועיים האחרונים כמעט שלא הייתי בבית, לכן מכתב זה נחאחר.

בברכת ידידות מבית לבית  
שלך מרתין גרוון

3.4.1942

ידידתי היקרה,

עלי להודיע לך משהו מעציב. כ־60 איש, שליש מאנשינו, הוכרחו לעזוב אותנו אתמול. היום בהצעות, כנראה, ישולחו לסולין. כולם קיבלו את הצו בשקט ובהתנהגות מוסתית, להוציא אשה אחת, שגם מקודם סבלה מעצבים חלשים ומהיסטרית. תאמיני לי שחלב כבד מאוד. כולם שוחררו מייד מן העבודה, כדי לאפשר להם סידור הפציהם וענייניהם; הנשאים מילאו את מקומות העבודה, כדי לא לשחק את החוות. רבים, שעובדים במקומות חוץ, עבדו בלילה זה בחוות. במבטא, למשל, נותרה עובדת אחת בלבד, אך היה מן ההכרח לכבס את הכבסים של התלכים, בפרט את לבני מיטותיהם. שבע בחורות צעירות התנדבו ועבדו 36 שעות רצופות, עד שגמרו את הכל. כמה שברטל ומרתין עבדו ביומיים אלה, אין לתאר במלים! אתמול הם ליוו את הטראנספורט ואנו מצפים לשובם מחר בבוקר. שני זוגות צעירים, שרק אחד מהם היה ברשימה, לא רצו להיפרד והם הצליחו להינשא במהירות, וכך יכלו ללכת ביחד. הופיעה גברת זקנה, לבנת־שיער, בתח וסגני בניה היו אצלנו. משוערשתה ללכת יחד אתם שמחה מאוד, שכן אחרי שנים של פרידה שוב היו שלושתם ביחד. היא היתה, כמדומני, האדם העליון היחיד בינינו. היא עבדה ללא ליאות והשתדלה להקל על כולם.

ביום רביעי הגיעה החבילה ששלחת. רציתי להביא את החפצים למחסן־הבגדים, אך כבר בדרכי פגשתי בנערה צעירה נחמדה, שסיפרתי לה על מכנסי העבודה ששלחת. היא גראתה כה מעוניינת בהם שלקחתי אותה לחדרי ומדדנו עליה את המכנסיים. הם כה התאימו לגופה שנתתי לה אותם וגם את המקטורין המתאים. היא הביאה עוד כמה צעירים, שידעה עליהם כי יש להם מעט וכולם שמחו מאוד. את הכובע ההם קיבלה בנדיקטה צללר, היא בת 21 ונכללה ברשימה, מפני שהיא חסרת נתינות. היא אישיות כה חזקה, חכמה, חרוצת, בריאה, תמיד מוכנה לעזור. הילדים אמרו שאינם פוחדים כל עוד שבנדיקטה איתם. — אינך יכולה לתאר לעצמך את דממת־המוות השוררת כאן היום. אף־על־פי שאיש לא יצא לעבודה חוץ וכל האנשים נמצאים פה, אין שומעים מלה. —

תודה רבה על השירים, כולם יפים מאוד. הם מעוררים אותי, כי הם משקפים השקפת־עולם קרובה ללבי. כמה טוב, שיש התעוררות גם בין החוגים הדתיים. תמיד היה לי קשה להשלים עם האמרות: "ה' יגמול לך, ה' יעניש אותך..." — ממתקים במכות. בכיתות שלי אף פעם לא, "הענישתי", לא הושבתי את הילדים לפי "תור", לא המטיתי עליהם שבחים, אפילו לא רשמתי ציונים מתחת לעבודותיהם, ובלבד שיתרגלו לעשות כל דבר לשמו, ולא למען שום מטרה חיצונית. — כמה נהדר המשפט הזה: "כל היקום צולל לתוך תוכך: קרא לו, אלהים! קרא לו, הטוב! המשמעות או האנושות! כל הנראה לנו כנשגב! הרי הוא בתוכנו". השיר האחרון גרם לי אושר ממש. אף שהוא מכבט זאת בשאלה: "מתי תישא האהבה את גורלו של המוכה עמו יחדיו?" בשאלה עצמה טמונה הוודאות, שאהבה עמוקה זו קיימת. —

הקטנה שלנו עדיין לא שוחררת מבית־החולים. ברטל אפילו לא יכלה לבקרה בימים טרופים אלה, אך נסרו בטלפון שחיא מחלימה. — יקירתי, אל חסרתי בגלל

שמן הדגים. אמנם הרושם רשם זאת במירשם, אך אין להשיגו באף מקום, גם לא כשהמירשם ביד. — איני שואלת על ידידתך, על אף שגורלה נוגע ללבי, מרתין הזהיר אותנו, שייתכן ובאחד הימים יפתחו ויבדקו את כל דברי הדואר שלנו, במקרה זה רצוי שיכילו ידיעות משפחתיות בלבד.

דרישת שלום חמה  
שלך קלרה

ג.ב. פסח, יום א'

אחדים מן האנשים חזרו הבוקר, ביניהם גם ארבעת הילדים, אך בנדיקטה איננה ביניהם. כולם מפליגים בשבחו של מרתין, כיצד טרה ביום ובלילה בתוך אולם הספורט הגדול, ואין לתאר במלים כיצד הקל בכשרונו האירצוני על 400 האנשים שנמצאו שם.

ידידתי היקרה, 9.4.1942

היום רק בקצרה, הזמן דוחק. חברתי עמוסה מאוד, היא עובדת כעת 13 שעות במטבח ולא תחזיק מעמד בעומס כזה זמן רב. בערבים אני עוזרת לה במריחת פרוסות הלחם ליום המחרת. אתמול הגיעה חבילתך, רב תודות! בשמור על התרופות עד שנצטרך להן. ברטל שמחה מאוד על השמלה לקטנה שלנו. אנו מקווים שהיא תצא מבית־החולים בקרוב. ברטל ביקרה אצלה אתמול ומצאה אותה במצב־רוח טוב. הרופאה אמרה שהיא מצפה להתפתחות וגמר נורמאליים של המחלה. שמחתי לשמוע שאווה אימצה שני ילדים בבת־אחת, כדי לא לגדל ילד יחיד בבית. אני מקווה שבקרוב נזכה גם להנאה מהם ולא לעבודה רבה בלבד. — את עייפותך אני מבינה היטב, אחרי כל מה שמסתער על אדם רגיש בעת זו. — עדיין לא קיבלתי את רשיון־ההוראה, אך מאחר ונדרשתי לשלם עבורו אני מקווה לקבלו בקרוב. — שמחתי לשמוע על קונצרט בנג'. האם התזמורת הורכבה כולה מכני כיתתו?

דרישת שלום חמה, גם מאת ילדי  
שלך קלרה

ידידתי היקרה, 17.4.1942

אתמול הגיעו ממך שתי חבילות רשומות. מרתין מוסר לך תודה מקרב לב. הוא רוצה לשמור את שני הכרטיסים למקרי חירום. אני הייתי מעדיפה לתיתם, כדי שיהיו מהם כבר עכשיו. אדבר עמו עוד פעם, אך ההחלטה כמובן בידי. — שמעתי בצער על כל מה שעבר על בנג', פטר, ושדנו כה צעיר. מנצח התזמורת, הידיד! נותר רק לקוות, שהמוסיקה והחוויות הכרוכות בה, יעזרו לו להתגבר. את צודקת, עוד שנה, שנה וחצי — אלה השנים היפות ביותר, בהן מורגשת קירבה יתירה בינם לבין ההורים. אחר־כך בא המקצוע, באה האהבה ומאורעות רבים, הממלאים את

חייהם ואת לבבותיהם. או מתרופף הקשר והדוק, על אף כל התבנה והאבנה ההדרית. — מעולם לא דיברנו על ההסברה המינית. כל אחי ואחיותי [הם היו 8 ילדים בבית] שמעו אותה מפי. כשלמבוגר מבין ילדי אחי מלאו 14 שנה, ביקש ממני אחי לערוך עמו טיול של יום לשם שיחה בנושא זה. יעצתי לאחי לעשות זאת בעצמו, אמרתי לו: „מי שישוחח עם הילד על הדברים האלה ייחנה מאמונו גם להבא“. אחי נשאר בבקשתו בהנמקה שהוא עצמו שומר זיכרון כה יפה משיחתו אחי בזמנו, ושהוא מאחל זאת גם לבנו. שנים לאחר־מכן פנה הנער אלי, כאשר מצא את עצמו בצרה. כשסיפרתי לאחי על הקורות את בנו, כעס מאוד על הרופא שניסה לשדל את בן ה־20 דאז. כאשר בן־אחי השני, צעיר ב־5 שנים, הגיע לשנתו ה־14, העדיף אחי לנהל את השיחה המתאימה בעצמו. —

סבורתני, כי מאחר שגולדנו בתקופה זו, עלינו גם לעמוד בצרותיה. הגיעו הידיעות הראשונות. האנשים נמצאים בווארשה. אינם יודעים אם ייצארו שם או ישולחו ליעד יותר רחוק. גם בנדיקטה כתבה. כולם אמיצים ומקווים שיוורשו לעבוד. תקווה זו מחזקת אותם וגוחנת להם כוח לעמוד בכל. — מי שאינו משתתף בהסתה נגדנו, אינו צריך לענות את עצמו. אשמה קולקטיבית רובצת על כולנו במידה שווה. שכני בת־הדירה אוכל, סנדלר במקצועו, ביטא במשפט אחד את הבעיה ביסודה: „ייסורי האדם והמלחמות לא ייעלמו מן העולם עד שישרור שוויון מוחלט בין כל בני־האדם“. — על אף האמת שבדברים אלה — צדק ואפשר לכול מושרשים עמוק בהכרחי — פיגור מעשי מאוד אחר הכרה זו — ובכך האשמה! כל אחד מכפר על מעשיו כפי שגורלו מטיל זאת עליו, והוא חייב ללמוד ולהתכונן. יותר לא נותר לעשות. אין טעם בהלקאה עצמית, זו גוזלת כוח תחת להוסיף כוח. האינר סבורה, שגם אני חשה באחריות המשותפת כול פני כל הסבל של אמהות וצעירים? כל מה שהחמצתי אשתדל לכפר עלידי מעשים, ואם יהיה הכרח בכך, עלידי סבל.

מקרב לב  
שלך קלרה

6.5.1942

ידידתי היקרה,

היום נותר לי מעט פנאי וכך אוכל להשיב למכתבך מייד. בנוגע למכתב מווינה: אין הגבלה במשלוח המחאות דואר מכאן לליצמןשטאדט. אני שולחת ארבע המחאות מדי חודש, שתיים לקרובים, שתיים לידידים. אוכל לשלוח שלוש נוספות בלא קושי, בפרט אם יעבירו אלי את הכסף. הסכום לגמרי חופשי: 60% מקבל הנמען, 40% עוברים לקרן־תזונה כללית. דרושים לי בעיקר המענים המדויקים. אסור להוסיף להמחאות פריסות־שלום או ידיעות כלשהן, אבל יש לציין את מענו של השולח. בתחילה לא הגיעו קבלות, כפי שכתבתי לך, אך תחל מתודש מארס מתקבלות קבלות על כרטיסים מודפסים מראש עלידי היודגראט. המקבל ממלא את הסכום, את התאריך, את שמו ומענו. כך רואים לפחות את כתב ידו של הקרוב. עם קבלת הכרטיסים האלה הייתי מייצעת לשלחם מייד לווינה. אם רצונך בכך, מסרי את מעני למכרייך, אענה להם מייד.

קיבלנו מספר מכתבים מן החברים שלנו. לכל הגברים יש כבר עבודה, — אולם במקומות בה מרוחקים מווארשה, שהיה עליהם להיפרד ממשפחותיהם. גם שני הגנות, שזה עתה נישאו; זה עצוב מאוד. גם הנשים הצעירות וכל הנשים החזקות דיין מצאו עבודה. בנדיקט, רוזי ולילו עובדות בנרייק ושמהות על כך. הן כותבות שהגן הראשי מרצה מעבודתן. —

לעתים רחוקות נראית ארשת פניו של מת בה חמורה אחרי המוות. תמיד אומרים: ארשת של שלווה או של חסד נסוכה על פני המת. אני ראיתי רק שלושה מתים עד כה. כולם היו ילדים, נערה אחת בת 20, והייתי אז רק בת 16. בזכרוננו כולם נראו לי כישנים. — כמה מוזר שמתרחים את האב לעזוב את ילדיו לאחר שכבר התייתמו מאם. דומה שסבלה של העת הזאת קשה מנשוא. ומת קטן סבלנו אנו לעומת כל הדברים האיומים האלה. מי דואג כעת לילדים, ולקטן ביניהם בפרט? עליך לגוץ מעט, אמור לנהוג מסיקגול בכוחותיך. מרתין עושה זאת כל הזמן, דומה שיש לו מבנה שונה מכלל בני האדם. אחרי הנסיעה המשותפת לפראנקפורט סיפר ד"ר לינדברג שלא היה מאמין לולא ראה זאת במו עיניו: מרתין עבד שלושת הימים, כולל שני הלילות, ללא שינה, ולמעשה גם ללא מזון. הוא שאל אותי, כמה זמן נח אחרי שובי לכאן? — שעות אחדות, עד ארוחת הצהריים, ושבו חזר בשתי רגליו לעבודה. אך ברטל לא תחזיק מעמד, גם אחמול הם עבדו עד חצות ומרתין השכים ב־5 בבוקר, אך ברטל סבלה משילשול חריף שנמשך מספר שעות — וזה מתוך חולשה — אחרי כן שוב הופיעה במטבח, חיזורת כסיד, כל זה גורם לי דאגה רבה. — הקטנה חזרה אלינו. היא מבריא מיום ליום, לחייה אדומות ועיניה מבריקות שוב — ילדים מתגברים בה מהר, וכאבים שחולפים גם נשכחים. — על שאלתך בנושא „ההסברה המינית“, אני חושבת כמור, שאין צורך לעורר את הנושא כל עוד שהילד אינו שואל, אף בתנאי שאנו בטוחים באמונו המלא ויודעים שאינו סונה אל חבריו או אנשים פחות מוסמכים בשאלותיו. אני חושבת, אם אנו מכירים את הילד היטב והקשר שלנו עמו חזק, נרגיש בעצמנו מתי ומה לומר לו. — הצדק אתר, כשאנך מונעת שום סוג של מוסיקה מבנך, אפילו אם זו מכילה תחושות ותאוות חזקות. ידיעותינו על עולמו הפנימי של ילד מחונן במיוחד אינן מספיקות. בן־אחותי, גם הוא שמו פטר, היה בה מפותח, שכבר בגיל צעיר ביותר אפשר היה לגוץ עמו שיחה של מבוגרים. אחותי רופאה והינכה אותו ביסודיות אקדמאית. פעם ביקרה פסנתרגנית גודעת בבית אחותי, הנער אז בן 12. היא ניגנה עמו במשך שלושה ימים רצופים, היא בפסנתר, הוא בכינור. לאחר־מכן סיפרה לי: „לא הפליאה אותי הטכניקה המושלמת שלו, זה קורה אצל „ילדי הפלא“, אך נבצר ממני לתבין, כיצד באפשרותו לבטא תחושות, שעדיין לא היתה לו הזדמנות להתנסות בהן? קוראים לזה „אינטואיציה“, אך אין זה הסבר הולם לתופעה זו. — תמיד והמכתבים, שאני שולחת לך, הם מאת קלוטילדה שיעק לשוויינסברג, ברלין—צילנדורף, רח' שרבר 2. היא ספרנית מדענית והיא אשת מעניינת, קצת עצורה, אך בעלת אופי אמין וללא רבב.

דרישות שלום חמות מכולנו

שלך קלרה

30.5.1942

ידידתי היקרה, הטובה,

האם תוכלי לבקר אצלנו במשך חודש יוני? כעת כה יפה אצלנו. עצי־הפרי עומדים בפריחה מלאה, העלים של עצי־הגוי צמחו פתאום ועודם שומרים על הגון הבהיר והברק הרענן שלהם. גם בעצי־המחט מכבצים הנצרים הראשונים. הטבע כה מקסים ומלבב, עד שאין לתפוס כלל, לאיזה הרס וסבל גורם האדם. — מווארשה אנו מקבלים ידיעות רצופות, טובות יחסית. כמעט כולם מצאו עבודה, אולם מצרכי המזון כה יקרים שבכל זאת אינם אוכלים לשובע. בנדיקטה, שאימצה לעצמה את השם העברי „ברכה“, כותבת שהיא ורוול הוזמנו לארוחת־צהריים אצל חגגן הראשי, אך לא הצליחו ליהנות מן המאכלים הטובים בחושבן על חבריהן. — לדאבוננו במטבח שלנו עדיין דרושות שעות־עבודה כה רבות. הבוקר הרגישה חברתי את עצמה לגמרי לא בטוב, אך נהנתה מטיול קצר ביער בשעות הצהריים, האוויר הצח הבריא אותה קימעה.

גם אני אשכב כעת מייד לישון. כל טוב לך  
שלך קלרה

20.7.1942

ידידתי היקרה,

מיטות יש לנו במספר רב, הרי נשארו כאן כל המיטות של אנשינו שנסעו לווארשה. תודה לשאלתך, — שלומנו בהחלט טוב. הילדים עוזרים הרבה. אנו מנקים את הדירה, מבשלים ושוטפים את הכלים מילנו יחיד. הילדים עובדים גם בניגה. לפנות ערב אני יושבת אתם ובשעה שעוסקים בתפירה, בסריגה או בתיקון גרביים יש לי הזדמנות טובה לשיחה עמם על השאלות המעסיקות אותם. ובעיות כמוכן יש.

באו אלינו 32 ילדים בגיל 13—15 לעזרה בחקלאות. הם הביאו עמם התנהגות שילדינו אינם רגילים לה. הם אוכלים בשעת העבודה, גונבים פירות ומאיימים על הילדים שלא ילשינו... כאשר הילדים שלנו שאלו לעצתי, אמרתי להם לא להתערב במעשים של האחרים (הרי שלנו בני 10—12), אך גם לא להשתתף במעשים הרעים. אחרי ימים אחדים בלטה לי רות, שהייתה שקטה מן הרגיל וארשה פניה חמורה. לשאלתי, היא התפרצה: „איני מבינה אותך, אם ילדים עושים מעשים רעים, צריך למנוע זאת מהם, ואת אינך רוצה להתערב.“ —

רק היום ב־12 יכולתי להמשיך בכתיבה. קיבלתי עוד שני נערים קטנים. אחד בן 4½, נער מקסים, אך מאוד לא עצמאי, אמו נשלחה לעבודה חקלאית במקום אחר, והשני בן עשרה חודשים ואמו עובדת כאן בגן־הירק. לקטן צומחות שיניים, הוא בוכה הרבה ויש לנחמו. אכו לוקחת אותו כל יום בשעה 6 לפנות ערב. פעמיים בשבוע, בשעות הערב, אני אוספת את ילדי־החוץ להקראה. בערבים אלה דואגת ברטל לארוחת־הערב של הילדים שלנו — שהם עכשיו 9 במספר. עבודה אינה חסרה לשתינו, אך שתינו בריאות ומחזיקות מעמד. רק לכתיבה כבר לא נותר כוח בערבים, קוראים עוד כמה שורות עד שהעיניים נעצמות. ואף־על־פי־כן, אני אוהבת את החיים גם בצורתם העכשווית, וכנראה אוהב אותם עד גשימתי האחרונה, יהיו

קשים כאשר יהיו. — האם ימי החופשה הקצרה גרמו הנאה לפסד? האם תהיה לי אייפעס הודמנות לראות את בנך, שבת התחבב עלי עליידי סיפורייך? אני חושבת הרבה עליכם. —

יש לנו כעת הרבה יריקות. הילדים אוספים אותם בגינה, "שלחם", שבאמת עברו בה במסירות והשקוה בלי הרף, והם גאים מאוד על יבולם. — כמה הצטערתי לשמוע על פרידריך. אנא, מסרי דרישת-שלום מקרב-לב לקאטי. אני חושבת הרבה על הזמן שעברנו יחדיו, ולא אשכח אותו. זה שנים שמפרידים מרחקים עצומים ביני לבין קרובי וידידותי, ואין קשר מכתבים, אך איני שוכחת את אף אחד. — אהיה אסירת תודה לך מאוד, אם תמצאי משהו, שיוכל לשלוח לנו מכנסים, נעליים וגרביים בשביל הקטן שלנו. הוא גדל כמהירות, ואין לו אלא זוג נעליים סרוגות וכל בגדיו קטנו עליו. כל בוקר גורמת לי חלכשתו יארש. לא הייתי מצליחה כלל לזלזל היה ילד כה נוח, סבלני וחברתי.

בכרכות לבביות מאוד

שלך קלרה

28.8.1942

ידידתי היקרה,

אלפי תודות לך על משלוח החפצים ומכתבך. אמו של הקטן אשה שקטה מאוד, ממעטת בדיבור, אך לו ראית איך קרנו עיניה, כשראתה את הדברים ששלחת! אנו נראים שהכל יחזור אחרי השימוש. לסכנסים יש צורה מוצלחת במיוחד. אשתדל להשיג מעט בד לתפירת עוד זוג דומת, קצת יותר גדולים, בגלל צמיחתו המהירה. בנעליים יוכל להשתמש, אם ניתן בהן גרביים עבים. היום הוא פסע את פסיעותיו הראשונות ללא עזרה. הוא התרומם בכוחות עצמו ורץ לקראתי, אולי ארבעה צעדים. זה שימח אותו כל כך שצחק כמלוא הפה. — גם השמלה האדומה היפה מצאה שימוש טוב. — מכתבך הגיע לידי של מרתין רק בשבוע מנסיעתו. הוא התעצב מאוד אל לבו, בוודאי יכתוב לך בקרוב. לעתים כה קשה להיות, "אדם", אך בספר ויקרא, פרק י"ט, כתוב: „קדושים תהיו, כי קדוש אני ה' אלהיכם" — מטרחנו הוא, להיות טובים ומיטיבים, לחתור לקראת מטרה זו, אך בידעין שלא נשיגת בשלימותה. מי שחפץ במטרה, עליו לקבל את קשיי הדרך, אפילו היא דרך קוצים! לעצור בדרך נכונה זאת — זה חייב להרגיע אותנו, גם אותך! לא טוב שאת סובלת כה הרבה, כי זהו טבע המכריח לסבול. אני ממש מכריחה את עצמי לחשוב פחות על הדברים הקשים ולגייס את כל כוחותי למעשים. היית מתפלאת לראות אותי צוחקת ומתבדחת עם הילדים לעתים קרובות. — הספר של ברגרין, שכתבת עליו, אינו מוכר לי, האם הוא חדש? — האנשים הגיעו לאושוויץ, ליד קראקא, זהו מחנה מעבר, הטה מאיר נשלחה לטרייזנשטאדט. את יכולה להרגיע את קרוביה במצפון שקט. זה אחד המקומות, בהם מטפלים בחולים ובזקנים טוב יחסית. — על אף העייפות אני נהנית מן הכתיבה אלייך. הערב אף לא הפריעוני עם בקשות ושאלות, כפי שקורה לעתים קרובות.

פרישות שלום לבביות לכולכם, לך ולקאטי ולכל הידידים

שלך קלרה

28.10.1942

ידידתי היקרה,

זה זמן רב לא שמעתי ממך, בוודאי עומס העבודה גרם לכך. לי נותר מעט פנאי בשעות הצהריים, כי הילדים ישנים עד שעת שלוש. על-פי-רוב אני מקדישה את הזמן הזה לשרלועה, כי את הערבים אני מבלה בחברת ברטל ומרתין, ולעתים קרובות פונים אלי האנשים הצעירים עם בעיותיהם. אם אני מתחילה בכתיבה והעיניים נעצמות אחרי שלרשה משפטים, אני דוחה אותה לשבת. אולם היום באו קלוטילדה ואנה לבקרנו, כעת מלווה אותן מרתין לתחנת הרכבת. לי קשה להתמצא בחושך. הן הביאו לנו חותלות חמות נהדרות. מתנה כה טובה! כעת לשרלועה ולילדים רגליים חמות! — אנא, מסרי לאנהמארי שדלקת הכליות של כרמן השתפרה בהרבה על-ידי התחמוגים החמים הנהדרים ששלחה לה. אנו מקווים שכל מכאוביה ייעלמו בקרוב. אני כעת בקשר אמיץ עם הגברת אווה פרי, שלחתי לה כל מיני חפצים שהספיקו לה לארבעה תינקות והיא הציעה לי גרביים עבור הילדים שלנו. מרתין שואל אם כבר קראת את הספר: „הצולם על כף-המאזניים“. בעלת-הספר מבקשת אותו חזרה. מה שלום פטר שלך? בן-אחותי כותב כעת ספר מדעי על נושא מיוחד מאוד [חקר האטום]. — כולנו בריאים, העבודה נמשכת וזה הטוב ביותר מכל מה שאנו מבקשים. ד"ר מרתין ואשתו כבר לא כתבו זמן רב. אקווה שהם בריאים.

מקרב לב

שלך קלרה

2.12.1942

ידידתי היקרה,

מצבו של אבי השתפר מעט, הסכנה האקוטית חלפה. אפשר כעת לקוות שהמצב יישאר כרוני, כפי שהיה מקודם, או אפילו ישתפר. — את מכירה את השקפתי, שמותר לקוות, אף חייבים לקוות ולשמור על שלוה פנימית, כל עת שהאדם נרשם. — הבילה ממך עדיין לא הגיעה, גם הבילה אחרת, שאחת מחניכותי הודיעה על משלוחה, טרם הגיעה לידינו. אני חושבת ששתיהן עוד תגיענה. יש להניח, כי שירותי הדואר עמוסים בגלל הבילות-השי לחיילים בחזיתות לחג המולד. — איני עייפה או ירודה, אלא אסירת תודה מעומק הלב, שכוחותי מספיקים לי די-יצורכם. במשך שעות היום, כמובן, אין לי פנאי לקריאה, אך בערב במיטה אני קוראת מספר שורות — ולאט-לאט גם מסיימת כך ספר.

4.12.1942

מרתין מודה על הספר ששלחת. קראנו את ההקדמה במשותף, אך התרשמותי היא שאינו כתוב באותה הרמה כמו הספר ההולנדי, שגם הוא עוסק בדיאגנוזה ופרוגנוזה. איני סבורה שכוחות שכליים עשויים ללכת לאיבוד. הם עלולים להתחלש זמנית, בגסיבות מסוימות, אך תמיד יתחדשו. אני חשה בכך בעצמי, בעקבות חוסר שינה חריף, אולם כשהסיבה נעלמת, אני חוזרת לאחר תקופת קצרה למצבי הקודם. — היום ביקרו אצלנו „ראש-הנהגת-האיכרים“ ואנשיו ביקור רשמי. כשהרהר הם גילו שהוא ומרתין למדו אצל אותם המורים ונוצרה אווירה של חבנה,

הם נסרדו באיחולים לבכיים. — כמה טוב שפטר שלך עודנו בגיל המאושר שיכול להחזיר לעצמו ב־11 שעות של שינה רצופה את החסר. דומני, שהוא ילד בריא וחזק, בעל עצבים מצוינים, ואין לך מה לדאוג, הוא מסוגל לעמוד בעומס כשמאפשרים לו גם את ההרפייה הדרושה לו. „מי שאינו מעיו עבוד הילד, מסקור אותו“, זה תמיד היה נכון. אך כיום במשנה־תוקף, — שמחתי לשמוע ששתי הבנות הקטנות כבר גורמות לך הנאה, פרט לעבודה הרבה. מה שמותיהן? ודאי תלגלי על רצוני לדעת איזה שמות מעניקים הורים לילדיהם. זה תמיד עניין אותי. — אני חושבת הרבה על קאטי, כמו על כל ידך, ודכאונם מצער אותי. אולי גם אני הייתי צריכה לחוש באותו הדכאון, אך לא הייתי דוכרת אמת, לו הייתי אומרת שכך הוא. השתתפותי בגורלו של כל אחד ואחד היא חזקה ביותר. כך תמיד היה, עוד בילדותי חשתי כאילו אני חיה את חייהם של רבים, לא את שלי בלבד. ולא היה דבר כה ברור לי כבשעה שקראתי לראשונה את האמרה היהודית „תאחר הוא אתה“, אולם בתקופה הזאת מעניינות אותי ביותר התופעות הכלליות, — והתוצאות ההיסטוריות העצומות שתחולנה בעקבותיהן. — כת־אחי כתבה לי מברלין. אני מאוד לא שקטה בעטית. היא נערה גבוהה ואמיצה מאוד — אחי לא יוכל לשאת את אובדנה. בצער רב שמעתי על גורלה של משפחת מ׳.

כל טוב לך,  
שלך קלרה

7.1.1943

ידידותי היקרה,

אתמול הגיעו 3 חבילות, היום 2, איזה דברים נהדרים! הכל שימושי מאוד ורצוי ביותר. כבר דאגנו, כי מלאי חוטי־התפירה כמעט אול, ואנו שומרים על זה ששלחת באלף עיניים. והחבילה שהייתה מיועדת להגיה־מולד! אין מלים בפי — כל כך נהניתי. לחי־השנה היפה תלוי בחדרנו מאז ראש השנה [תאורחית]. לעתים קרובות נכנסים אצלי אנשים צעירים להסיה את לבם, פעמים על ספר שקראו ולא היטיבו להבינו, פעמים לשאול על פירושן של מלים וזרות — הפעם ביקשו להסתכל בתמונות אמנותיות, בהאמינם שגם בשמח זה אוכל לסייע בהבנתן. מאחר וכאן אין אתי ספרייתי הגדולה, הראיתי להם את הצילומים היפים בלוח החדש. השתדלתי להפנות את מבטיהם לפריטים הקטנים ולהסביר כיצד אלה משפיעים על ההתרשמות הכללית בתמונה — הם נהנו מאוד. — גיסתי צדיין לא קיבלה כל ידיעה, היא מאוד אומללה ומדוכאת. — לא הל כל שינוי במצבנו כאן. עומדים אף להרחיב את תחום פעולתו של מרתין; מדובר בעבודות שיקום במזרח. — כיצד את יכולה להתלונן על סוב עבודתך החינוכית! רק להיות במהיצתך זהו חינוך בשלימות. הנהלת בית־ספר כללית יותר מדי עבודות אדמיניסטרטיביות שאינן מותרות פנאי לעבודה החינוכית עצמה. זו נשארת בידי המורים, ואותם כבר לא ניתן לחנך. הם פועלים בהתאם לרצונם — ויכולתם.

אכתוב לך שוב בקרוב. דרישת שלום חמה וליל מנוחה,  
שלך ק.

22.1.1943

ידידתי היקרה,

היום אני כותבת בבוקר השכם. אמש הקריאה לי חברתי, העוסקת מזה שנים בשופנהאואר, פרק מכתביו, רעיון פשוט ביותר והוא מנקר במוחי כעת. הוא מעיר, כי לפני הולדתנו חלפו פרקד'זמן אינסופיים, והמחשבה על פרקד'זמן עצומים אלה אינה מטרידה אותנו כלל ואינה מפחידה. אולם המחשבה על הזמן האינסופי אחרי מותנו „קשה“ כמעט בלתי נסבלת“. הוא שואל על ההבדל בין שני פרקד'זמן אלה שהם אחד הנקטע רק לגבינו על ידי הווייתנו האיפיונית בלבד. זה כה בהיר ומשכנע. מה אפשריים הם אותם רגעים שאנו חיים אותם. אך לא ניתן לחשוב כך גם על ילדינו. מפני שאת הווייתם האינדיבידואלית אנו אוהבים יותר מדי. שיר הכנסיה ששלחת לי, דיבר מאוד אל לבי. גם אני לא הייתי „שרופה“, גם אני ביקשתי את הצדק, הייתי מוכנה להקריב קרבנות למעני, אך אילו קרבנות? האם נתתי את עצמי? לא הייתי מספיק „שרופה“. כעת דרוש יותר, החיים עצמם דורשים כעת מאתנו להקריב את ילדינו, ורק עכשיו רואים מה האדם מסוגל להקריב כשאין לו ברירה. כה הרבה היה אפשר לתת בהתנדבות, לו היינו באמת „שרופים“. ואף על פירכך, גם הקרבן „שלא בהתנדבות“ לא יהיה לשווא. הוא יעזור לבנות עולם טוב יותר בעתיד. — אני נזכרת בשירה של קלוטילדה: „לא גלין את השכר“.

מה שלום קאטי? מה שלום הילדות? כל טוב לך ולמשפחתך,  
שלך קלרה

11.2.1943

ידידתי היקרה, הטובה,

בימים האחרונים הגיעו 4 הבילות ממך, כולן מלאות תפוצים יקרי-ערך. בחלקם הם באו כהצלה ממני, במיוחד לבניהגברים. את נעליהבית הגדולות קיבלה ברטל, את הקטנות מזכירת-החווה. היא אשה כה טובה, שדאגת ועובדת למען אחרים, תמיד רואה באחרים יותר נצרכים, וכך מסרה דברים רבים שבעצמה היתה זקוקה להם, כמעט ונתתה ללא כלום. שמחתי שהיא קיבלה את נעליהבית ברצון. אתמול ישבנו לתפור ביטנה לכפפות, וזה היה מראה כה נחמד לראות את הילדים סורחים במחטים כידיהם הקטנות. — תודה גם על שני מכתבייך. אני מאושרת על הידיעה שקליה עדיין בחיים. רצון-החיים העז שבה עושה אותה קרובה לי במיוחד ומתאחד עם היוביל-החיים שלי. והידיעה גם משמחת במיוחד מפני שהיא מעוררת תקוות, שאנשים נוספים רבים, שלשוב ולראותם כבר לא העזנו, עודם חיים. דאגתי לפירסום רב של ידיעה המשמחת בין כל האנשים כאן, ורבים שאבו ממנו תקוות חדשות. לשמוע גם על קרוביהם, שכבר התאבלו עליהם. לכולנו דרושות תקוות חדשות. בשבועות האחרונים היו אצלנו שלושה „ביקורים רשמיים“, כל פעם באמתלה אחרת. זהו סימן מבשר רעות. ככלות הכול אנו יודעים שזה יקרה, אך מספר שבועות עוד נותרו לנו, כנראה. מוטב לא להרהר בכך, כשייוודע לנו אודיעך מייד. כמה טוב ששעותינו עמוסות וגדושות חובותינו החיוביות. כיצד היינו מתגברים בלעדיהן, והילדים, איזה אושר הם גורמים לנו. הם אינם חיים בעבר ובזדאי לא בעתיד, אלא בהווה ובהווה בלבד, הם ממש מכריחים אותנו לעשות

כמותם. — כמה נהדר, שאת שותפה בה נאמנה בהתעניינותו של בנך במוסיקה, שומעת ונהנית יחד עמו. —

שלך קלרה

ידידתי האהובה, הטובה,  
איזו מתנה נהדרת שלחת לי. איני זוכרת שראיתי אייפעם צילומים כה טובים וכה רבים ביחד, עיני הצלם גיחצו מחסדי-שמים. בכל מקום הוא מצא והנציח את היופי, את משחק האור, איזה גוונים, וכיצד בחר בנראיו! אני חוזרת ומביטה בהם שוב ושוב, תמיד מגלה פרטים נוספים וחדשה השפעתה של כל תמונה לחוד. גם שארלוטה מוקסמת לחלוטין, אמש היא ביקשה אותם, ליהנות מהם בשקט וביחידות. הבוקר לקחתי אותם אתי לרופא-השיניים שאצלו אני מחכה מזה שעותיים וחצי — אך כעת יגיע תורי בקרוב. — קיבלתי מכתב מאנהמארי ובו הרפרודוקציה של הידיים היפות מאת רימנשניידר. רב תודות לכולכם. מחשבותי נמצאות עמכם הרבה. כולנו בריאים וגם הילדים מוסרים לך ד"ש.

שלך ק.

ידידתי היקרה,  
אתמול הגיעה הבילתך. היית צריכה לראות כמו עיניך איזה שמחה גרמת בשעונות. עיניה של ברטל קרנו מרוב אושר. מייד פרשה אותה על שולחן-הילדים ואת המפה הכחולה הבלויה שהיתה מונחת עליו גזרה היש מהר, כך שחלקים פחות משומשים מצאו את מקומם במטבח ושם באמת יוסיפו הרבה. כמה מחר, שהחפצים שאנו רגילים אליהם בחיי-יומיום, שומרים על ערכם עבורנו גם בעת זו. היום אמרה ברטל: „בכל פעם שאני נכנסת לחדר, אני שמחה על המפות החדשות והנקיות. מסרי לה אלף תודות בשם כולנו!“! ההפתעה השניה הגיעה מאת אנהמארי. את התחתונים החמיש, שסרגה בעצמת, הפעם אני לקחתי. גם כל יתר החפצים חולקו מהר והסבו שמחה רבה. האם את מוכנה למסור את חודתנו, או את חרשבת שאוכל לכתוב בעצמי? לא היתה כתובת-שולח — מסרי לה „כל טוב“.

האם סיפרתי לך כבר שרות שלנו התפתחה כה לטובה בעת האחרונה? בסוף חודש פברואר ימלאו לה 11 שנים והיא, בניגוד לעבר, אישיות קטנה, בעלת חוש אחריית, חרוצה ונבונה, הדורת אהבת הזולת ובלתי אנוכית. מקורם השפיעה עליה ברטל יותר מדי פיגוקים ודרשה פחות מדי עבודות-עזר, קטנות אך מועילות — כיצד יתפתח חוש חברתי אצל ילד שלא ניתנת לו הזדמנות למעשים חברתיים? זה שינוי שעת זו גרמתו; ולכך נוספו שתי אהבות גדולות, שהשפיעו את השפעתן על רות. האהה היא אל הקטן שלנו, שהיה כן עשרה חודשים כשבא אלינו. בשעה שהשתדלה לעזור לי צמחה אהבתה אליו, וזו עשתה אותה הרבה יותר רכה, משהיתה לפני. וחשנית, הערצתה ואהבתה אל קלוטילדה; זו גרמה לכך שלפתע החלה שוקדת על עבודות הבית המוטלות עליה, ושלפנים מילאה אחריון באירצון, פתאום היא אפילו מחפשת עבודות נוספות. בהתפעלותי שאלתי אותה: „מה קרה? פתאום את מוצאת עניין בעבודות-הבית?“ והיא ענתה: „קלוטילדה לא תישק לילדה

עצלה! — האין זה חמוד, שהיא רצתה להיות ראווה לנשיקתה של קלוטילדה? זו אף אינה תופעה חלפת, אלא היא מתמידה במאמציה. בתפתחותה השכלית היא מקדימה את בני-גילה בהרבה, לומדת וחושבת באורח עצמאי, ואף-על-פירכן היא נשארה פתוחה וילדותית. גם הקטנה לומדת היטב, אך התפתחותה איטית יותר מזו של רות, היא נראית לי כמעט ילדותית מדי ביחס ל-8 שנותיה. כל הילדים שעמנו, מצבם טוב, הם חרוצים, אדיבים וממושמצים ועם זאת דוברי אמת ואינם נפחדים. — לעת עתה הכל כפי שהיה. כולנו שולחים לך ד"ש מקרב לב, תמיד שלך, ק.

ידידתי היקרה, יום שני  
כולנו שמחנו על ביקורך מאוד-מאוד! — מאז שהקטן אתנו, לא נותר לי אף רגע פנוי במשך כל ימי השבוע, ובשבתות אמנם הקטן אצל אמו וגם הגדולים הולכים אל הוריהם, אך השתיים שלנו [שתי בנות גרזון] אף פעם אינן זוכות בטיל ליער, מכיוון שהוריהן טורחים גם בשבתות למען הכלל. מרתין טוען שעת זו דורשת העדפת הפעילות למען הכלל על הטיפול במשפחה. ברטל מאוד סובלת מכך, מרתין כנראה פחות, על אף טבעו הרך. על כן כל אימת שיש מזג-אוויר יפה, אני יוצאת עם הבנות לטייל. את הערסל שלך תמיד לוקחות אתנו והוא גורם שמחה כל פעם מחדש. בשבועות האחרונים היו לנו הרבה אורחים, קלוט, אנה וגם אוטי, היא קראה לנו מסיירה החדשים וגם ניגנה בפסנתר. קלוטי הביאה את המאריונות והציגה מחזות שחיברה בעצמה. כולנו נהנינו.

... ביום רביעי נקראתי לפתע לברלין. ביום שלישי בערב קיבלנו מברק מבת-אחי, בו הודיעה שאבי לא התעורר בבוקר משנתו. נסעתי מייד והספקתי להגיע ללווייה. סיפרו לי, שבערב שכב לישון בלי כל מכאוב ובמשך שעות הלילה עמד לבו ספצום. מחוגת חייו סיימה את מעגלה והגיעה לקצה. חייו היו גדושי יגע ועמל. הוריו גידלו שמונה ילדים ביגיעה כפיהם ואיפשרו לכולם לימוד מקצועי. אבי היה אדם כה עליו זכרונותי חיפים ביותר משנות הילדות הם שידיו הערכים והמשחקים העליונים שלימד אותנו. כשבאו ילדים לבקרנו, נהג לגנון לפנינו על מסרק מכוסה ביד משי, ועוד חברותי לסמינר רקדו לצלילים אלה, הן אף קראו להורינו „אבא ואמא“. מאבי גם ירשתי את מזגו הטוב, המאפשר לי לעמוד עמידה איתנה בעת קשה זו. כמעט ומלאו לו 94 שנים, וכולנו יש סיבה לקורת-רוח שקצו בא עליו ללא סבל.

דרישת שלום לך מכל מכרייך כאן, וממני מכל הלב

שלך קלרה

ידידתי היקרה, יום שלישי  
אתמול הגיעתי ידיעה מד"ר מרתין. זה זמן רב לא שמעתי מהם וכבר חששתי לשלומם. הוא כתב לי תודה על הספרים והגייד. הם גרים כעת בכפר, בסוכה קטנה, בעלת גג-קש, חדר אחד ומטבח קטן. בחדר לנים 5 אנשים, במטבח 2. הם שלחו ד"ש לכולנו.

הילדים כעת חופשיים מלימודים. אני מטיילת אתם מדי בוקר ליער, והערסל תמיד צמנו. כולנו מודים לך על טוב לבך ודאגתך לנו, מרתין וברטל ביקשו למסור ד"ש ומקווים לראותך. — לדעתי קאטי צודקת, איפה שנפסק חופש-פעולתנו נפסקת גם אחריותנו. אחריות קיימת רק כשיש ברירה, ולה לא היתה ברירה. אני מאחלת לה כוח-עמידה בעת קשה זו. —

האם בנך יצא לדרך? זה מוצא חן בעיניי, שהוא אוהב הרפתקאות. תנועת הוואנדופגל ליסדה אותנו להשפיע פחות הננה על ילדינו בגיל הנעורים. כשסטר שלנו היה כבן 15, ביקש לבקרני בחופשת הקיץ. כשאחותי היססה להסכים מחמת תוצאות הדרך והבודדות, הוא ביקש לעשות את הדרך מפריבורג לברלין באופניים. משתגיע אלי בריא ושמח אחרי ארבעה ימים בלבד, התפעלתי גם מאומץ-לבה של אחותי, שאיפשרה לו רכיבה ארוכה כזאת, וגם מן הנער, שנמנע מכל סטיה מדרכו, ולא עצר לשהות במקומות היפים, שפגש ובוודאי משכו את לבו. כיום אני רואה ילדים בני 14 ו-15 מוציאים את מחייתם כעבודת כפיהם ודואגים לכל מחסורם ולניהול ענייניהם, והם עושים זאת על הצד הטוב ביותר.

יקירתי, אני מבינה היטב שאינך מסוגלת לכתיבת מכתבים ארוכים אחרי יום עבודה ארוך ומפרך. אני שמחה גם לידיעות קצרות ממך מאוד-מאוד.

מקרב לב

שלך קלרה

ברלין—צילנדורף, רח' שריבר 2

1.3.1943

לכבוד הגברת לכמונד היקרה,

אתמול יום אי הייתי בנאנדרוף ביום הולדתה של רות. הכול היו עסוקים באריות הפצים. היום או מחר ייצאו משם. קיימת אפשרות שמרתין, ברטל ועוד אנשים אחדים יישארו עדיין, אך קלרה שולחת לך את תיק מכתביה למזכרת. המנעול אינו פועל ומוטב לא לנעול. שארלוטת היתה חיוורת כסיד, אך על קלרה לא ניכר דבר. מרתין וברטל היו רציניים ושקטים מאוד. הילדים לא ידעו, אך רות חשה דבר-מה. היא נלחצה אלי בחזקה בשעת הפרידה. הם כה השתדלו לערוך לה מסיבת יום-הולדת של ממש! הכינו לה שולחן עמוס מתנות, כמו בימי שלום, וכמויות של עוגות ופרחים! כל האנשים התכנסו בהדרגה ללימודים לשירה ומשחקים, כל הילדים נחמו והיו עליונים, רק רות נשארה שקטה והתעניינה בספריה החדשים בלבד.

לדאבוני מכתבך האחרון לא הגיע לידי. בתי, בהתרגשות, המוצדקת אמנם אך מופרזת, השמידה אותו. אודה לך מאוד אם תשגרי לי אותו שנית, וגם את השיר מאת רילקה, לכתובתי הנ"ל. את יכולה להשתמש בנייר-הכתיבה ששלחתי לך ללא היסוס. שאלתי את הספק והוא בטוח שישיג שוב נייר כזה, אולי בדוגמה אחרת. כרגע גם לי אין — אך מה זה חשוב בעתות מלחמה. שלחי לי על הכתיבה המרושלת בעיפרון, אך אחרי תאוצקת האחרונה הכל מבוטל עדיין.

דרישת שלום לבבית

קלוטילדה שינק לשווייטסברג

ידידי היקרים,

שתי ידידותינו עברו דורה ב־19.4. כפי שהיה צפוי, עמידתן האיתנה גרמה לתפעלות לכולנו. כמובן היתה זאת קלרה, שלקחה את הכל ביתר קלות, את אי הנחות, הצפיפות, האכילה מעל גבי מזודות, הרייבת על הריצפה — היא נהגה כאילו נמצאה בטויל בית־הספר עם אחת מכיתותיה. היא אף ביקשה להישאר עם הצעירים ולא להצטרף אל הקשישים, וזאת על אף שנשברה לה מערכת השיניים החדשה לפני ימים אחדים. לשארלוטה הכל היה יותר קשה, היא סבלה מהוסר תיאבון וחוסר שינה. מרתין היה ניגש לשם יום־יום ושהה בתחנת־הרכבת עד יציאת הקרון האחרון. — מאז לא שמענו דבר, לא על המורה ולא על הצלמת. אמנם הגיעו מספר מכתבים מן האנשים הצעירים, אך לדאבונו הם לא הוכירו, ולו במלה אחת, את הוריהם, אף לא את אחיהם הקטנים. מרתין מודאג בשל כך מאוד. עדיין לא ידוע מתי הוא יבוא — אך מניחים שבקרוב.

קלוטילדה שינק לשוויינסברג

גברת לכמונד היקרה,

ברלין, 6 ביוני 1943

ביום שישי קיבלתי מברק מברטל ואתמול ביקרתי שם בפעם האחרונה. יציאתם לדרך תחול סחר. הם מקווים להתאחד שוב עם קלרה, אם היא עוד שם. איפשרו להם מספר הקלות והתנאים הטובים יחסית. הבנות לא היו בקו הבריאות. לפני שבוע שכבו שתיהן עם חום. מרתין שלט במצב וברוחו באופן מלא. הוא הכין לילדים מסיבת־פרידה עם זיקוקין־דינור. משפחת בת הדודה מווייטנאו באה לביקור; הם הביאו לבנות חליליות במתנה והן מייד הצליחו לנגן. אפילו קטעים קטנים מ„מנגינת לילה ועירה“ של מוצארט. נגינתן עדיין מצלצלת באוזני. בין הספרים המעטים שנותרו לה לקחת איתה, ארוה רות כרך גדול של מחזות שקספיר (בגרמנית) ואת סיפורי שקספיר של לאמב (באנגלית). היא שמחה לקרוא הנסיעה ברכבת, בה תשוב לראות את הרי „שווייץ הקסמית“ בדרכם. ברטל אמרה: „זה לא נהיר לי, שאותן ההכנות שערכתי פעמים כה רבות עבור אחריה הפעם הן עבור עצמנו.“ — הם מקווים שתהיה להם שעות של מספר ימים בברלין. הם זקוקים למנוחת אחרי כל הלילות ללא שינה והעבודה הרבה של השבוע האחרון. הבטיחו להם חדר לארבעתם. ידיעה מקלרה עדיין לא קיבלו, קיוו מאוד שתגיע לפחות גלויה עוד חיום, יום שני. עד כה הגיעו ידיעות מן האנשים הצעירים בלבד. מרתין חזר ואמר: „איזה מול רע הפריד בינינו.“ אחת הילדות אמרה לרות להתפלל לאלוהים שישמור עליהם בדרך, אך רות ענתה: „כיצד הוא ישמע אותי כעת, אם לא התפללתי אליו לפניו, כשמצבתי היה טוב?“ גם לי נראה שהנגינה בחלילית תעזור לה יותר מכל תפילה. גברת ט' רצתה להתלוצץ אלי, אך לא יכולתי להשיג אותה בטלפון, כנראה שעזבה את העיר לבילוי סופשבוע. ברטל מוסרת לה, שהכל נשאר כפי שדיברנו בפגישתנו האחרונה ושנותרה בקרוב, וזה היה, ללא העמדת פנים, מצב־הרוח הכללי שם. ממש החרידה אותי שלימותם של האנשים האלה, גם בגרותה של רות, בת ה־11. בדרך כלל שלימות כזאת מופיעה בבני־אדם רק נוסח המוות. קשה לי

להאמין שאשוב לראותם, אך תמיד אודה בלבי על שנפל בחלקי להכיר אנשים אלה מקרוב, לא מקריאה או משמיעה, אלא בידידות ממש. כל עוד ביקרתי בחדריה של קלרה וראיתי את האנשים שהיא חינכה, היא עדיין היתה נוכחת לפני, תמיד האמנתי והוספתי להאמין...

עזבתי את נויאנדורף ברכבת האחרונה בשעה 10 בלילה, כשהילדים שקעו כבר בשינה עמוקה.

כל טוב לך ודרישת שלום לבבית  
קלוטילדה שינק לשווייטסברג

גברת לכמונד היקרה, ברלין, 15.6.1943  
ביום שלישי שעבר הלכתי בשעת הצהריים לתחנת הרכבת „בורסה“. ידעתי באיזה רכבת לצפות לידידנו. שמעתי את מרתין אומר לאחיו: „בהיה בקרון האחרון של הרכבת בשעה אחת וחבר“, אך לא הייתי בטוחה או אם יהיה בי האומץ לגשת. באמת נסעתי בפק ברכים, אך חשבתי לפחות להימצא בקירבתם פעם נוספת. כשנעצרה הרכבת, ראיתי את הבנות מבעד לחלון מקפצות מרוב שמחה; הן עשו מבין כל המזודות והתבילות ישר על צווארי. היה שם אחד שליכסן עינו אלי, אך פשוט לא שמתי לבי אליה. רות וברטל סיפרו בבת אחת שהם דיברו עלי בדרך ורות אמרה: „תראי שהיא תבוא“ וברטל ענתה: „היא מסוגלת“. גם מרתין יכולתי להיפרד בלחיצת יד ובמספר מלים. חליליותיהן תלויות מסביב לצוואר, עשו הבנות רשם כאילו פניהן לטיול של חג השבועות — זה עזר גם לי — נסיעתם לטרוינגשטאדט תימשך מחר. הנאי הנסיעה מסודרים למדי — ואולי זה מרגיע. תודה על מכתבך ודרישת שלום לבבית  
קלוטילדה שינק לשווייטסברג

גברת לכמונד הנכבדה מאוד, 13.6.1943  
בשעתי הפגוזה האחרונה אני שולח לך דרישת שלום זו. הייתי עוד הפעם בנויאנדורף למספר שעות בזמן שאשתי ובנותי שהו במחנה בברלין. איחולי מקרב הלב לך ושלום לך גם בשם דודתנו קלרה הטובה.

בלבביות שלך  
מרתין גרוון

ידידתי היקרה, 28.1944  
קיבלתי ידיעה שמרתין חלה בדלקת ריאות, אולם הוא בדרך לתחלמה. מישהו רמז שגם רות נדבקה, אך ברטל לא כותבת על כך.  
כתובתם: טרוינגשטאדט, רחוב הים 1. מה רק יהיה על כולם?  
תודה על מכתבך  
שלך קלוטילדה שינק לשווייטסברג

(תרגומה מגרמנית: אסתר ניאירון)

## IN THIS ISSUE

- On the first page we bring **Israel Gutman's** speech at the Memorial ceremony at Yad Mordechai this year.

### Sources and Testimony

- We publish a series called "Clara's Letters" written by the teacher and educator **Klara Grünwald** during the years 1941—1944 from the Neuendorf farm in Germany, from Berlin and from Theresienstadt to her non-Jewish friend, Margarethe Lachmund. These letters are a human document that rouses deep feelings. They describe life on the farm and help in understanding the ways of thinking prevalent among German Jews in the hours of their tragic trial.
- We bring part of the last work of the late **Ber Mark** on the resistance movement of Jews in the camp at Auschwitz. The part printed here contains a chapter on the "Sonderkommando" (Special commando), written by Ber Mark and excerpts from diaries kept by "Sonderkommando" workers who were stationed in the cremation area at Birkenau. M's widow, Esther Mark, wrote an introduction to the chapters published here and also prepared the complete material that is to appear very soon as a book.

### Research

- Under this head we publish chapters from research work done by **David Doron (Spektor)**, a member of Kibbutz Shamir, on the Ghetto of Kishinev and the destruction of the Jewish community there. Kishinev was in its time an important Jewish centre in Bessarabia and acquired a sinister fame during the terrible Pogrom there in 1903.
- **Vilja Orbach** of the staff of "Yad Vashem" wrote a comprehensive article on "The extermination of Jews in the part of U.S.S.R. occupied by the Germans". The writer uses documents supplied by countries of the Eastern bloc, mainly the U.S.S.R., to the prosecution centre at Ludwigsburg, which sent them on to the archives of "Yad Vashem".
- **Dr. Leni Yahil** of Haifa University writes a comprehensive article on the attempt made by the Nazi authorities to expel Jews from Europe and concentrate and isolate them on the island of Madagascar.